УДК 94 (477.7) «16» : 930.2
DOI: https://doi.org/10.33782/2708-4116.2026.5.471

Olena Otzemko*

MEMOIRS OF DIPLOMATS AND MILITARY FIGURES AS SOURCES FOR THE STUDY OF THE NORTHERN AZOV REGION IN THE LAST QUARTER OF THE 17TH CENTURY

Abstract: This article examines memoirs from the last quarter of the 17th century as an important body of sources for studying the history of the Northern Azov Region.

The aim of the study is to identify the characteristics of the origin and authorship of memoirs containing information on the Northern Azov Region in the last quarter of the 17th century (including information about neighboring territories to the north and east); to outline the range of issues that interested the authors during their stay in these or adjacent territories and to determine the reasons for their focus on these specific topics; and to assess the informational value of these memoirs for studying the history of the Northern Azov Region.

The source base of this study consists of memoirs written by Russian courtiers from the last quarter of the 17th century to the early 18th century (officials and military officers) and foreign-born Europeans in the service of the Moscow tsars: the diaries of P. Gordon and I. Zheliabuzkyi, the autobiographical account of Prince B. Kurakin, as well as the journals of the diplomatic mission led by V. Tiapkin and M. Zotov and the naval expedition of K. Kreiss, which combine the characteristics of official documents and travel notes as sources of personal origin.

It is shown that these memoirs cover a wide range of diverse information, including details about the northern Azov region. It is emphasized that their character was influenced by the authors' official status and the circumstances of their travels. Since the routes of the diplomatic mission and military campaigns ran either through the western part of the Azov steppe region or through the area between the Siverskyi Donets and the Don rivers and across the Eastern Azov region, the main information pertains specifically to these territories; however, it provides insight into the northern Azov region and the events that took place there.

It has been established that, despite the brevity of the records, the accounts of different authors are generally consistent in their descriptions of the routes they travelled and the military operations in which they participated. The authors focused primarily on natural conditions and the remains of settlements, the descriptions of which were linked to purely practical considerations: as potential resources for military needs or a site for building fortifications.

An analysis of the origin and content of these memoirs led to the conclusion that in the last quarter of the 17th century, the Northern Azov region, with its resources, was viewed as a springboard for the deployment of Muscovite troops on their way to the conquest of Crimea and access to the Azov and Black Seas. Detailed information about the movements of armies and military operations attests to the region's active involvement in the geopolitical conflicts between the Muscovite Tsardom and the Ottoman Empire.

Keywords: memoirs, the Northern Azov Region, military figures, diplomatic mission, Scottish military officer, Norwegian navigator, military campaigns

* *Orzemko Olena* – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of History and Archaeology, Vasyl Stus Donetsk National University (Vinnytsia, Ukraine);
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3164-1148; e-mail: otzemko@gmail.com

CC BY 4.0

Олена Отземко*

МЕМУАРИ ДИПЛОМАТІВ І ВІЙСЬКОВИХ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ 17 СТ.

Анотація: У статті розглянуто мемуарні твори останньої чверті 17 ст. як важливий комплекс джерел для вивчення історії Північного Приазов'я.

Мета дослідження – визначити особливості походження й авторського складу мемуарних творів, які містять свідчення про Північне Приазов'я останньої чверті 17 ст. (із залученням відомостей про сусідні території на півночі та сході); окреслити коло проблем, які зацікавили авторів під час перебування на цих або суміжних територіях; з'ясувати причини уваги саме до цих тем; визначити інформаційні можливості зазначених мемуарних творів для вивчення історії Північного Приазов'я.

Джерелами для дослідження послужили мемуари, авторами яких були російські царедворці останньої чверті 17 – початку 18 ст. (чиновники, військові) й іноземці європейського походження на службі московських царів: щоденники генерала П. Гордона та І. Желябузького, автобіографічний життєпис князя Б. Куракіна, а також журнал посольської місії стольника В. Тяпкіна та дяка М. Зотова, журнал морського походу віце-адмірала К. Крейса, які поєднують риси діловодного документу та мандрівних записок, як джерела особового походження.

Показано, що зазначені мемуарні твори охоплюють широке коло різноманітної інформації, зокрема, містять відомості про північно-приазовській регіон. Наголошується, що на їх характер вплинув службовий статус авторів та обставини подорожей. Оскільки шляхи посольської місії та військових походів пролягали або західною частиною приазовських степів, або міжріччям Сіверського Дінця та Дону, і Східним Приазов'ям, основна інформація стосується саме цих територій, дозволяючи скласти уявлення про північно-приазовський регіон і події, що відбувалися на його теренах.

Встановлено, що попри лаконічність записів, повідомлення різних авторів загалом збігаються у характеристиці шляхів, якими вони пересувалися, військових дій, учасниками яких були. Їх увагу привернули природні умови, залишки поселень, описання яких було пов'язане із суто практичними міркуваннями – як джерело ресурсів для армії або місце побудови укріплень.

Аналіз походження та змісту мемуарних творів дозволив дійти висновку, що в останній чверті 17 ст. Північне Приазов'я з його ресурсами розглядалося як плацдарм для розгортання московських військ на шляху до завоювання Криму та виходу до Азовського і Чорного морів. Докладна інформація про пересування армій і військові дії є свідченням активного залучення цього регіону до геополітичних конфліктів Московського царства й Османської порти.

Ключові слова: мемуари, Північне Приазов'я, військові, посольська місія, шотландський військовий, норвезький мореплавець, військові походи

* *Отземко Олена Вікторівна* – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та археології, Донецький національний університет імені Василя Стуса (Вінниця, Україна);
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3164-1148; e-mail: otzemko@gmail.com

CC BY 4.0

Вступ. Північне Приазов'я останньої чверті 17 ст. посідало важливе місце у системі політичних, військових та економічних взаємин між Московським царством, Кримським ханством, Османською імперією та козацьким світом. Регіон перебував у центрі активних геополітичних процесів, пов'язаних із військовими кампаніями, дипломатичними місіями, що відбувалися на тлі освоєння природних ресурсів, формування шляхів сполучення та поступової колонізації степових просторів. Водночас історія Північного Приазов'я цього періоду і досі недостатньо забезпечена джерелами, що зумовлює особливу цінність свідчень очевидців, зафіксованих, зокрема, у мемуарних творах.

Зважаючи на це, актуальним є дослідження мемуарної спадщини як важливого комплексу джерел для вивчення історії Північного Приазов'я та визначення її можливостей для реконструкції природних, соціальних і військово-політичних реалій регіону в добу загострення боротьби за панування на Причорноморсько-Приазовському просторі.

Мета дослідження – визначити особливості походження й авторського складу мемуарних творів, які містять свідчення про Північне Приазов'я останньої чверті 17 ст. (із залученням відомостей про сусідні території на півночі та сході); окреслити коло проблем, які зацікавили авторів під час перебування на цих або суміжних територіях, з'ясувати причини уваги саме до цих тем; визначити інформаційні можливості зазначених мемуарних творів для вивчення історії Північного Приазов'я.

Огляд джерел і літератури. Джерелами для дослідження послужили мемуарні твори різного характеру, авторами яких були російські царедворці останньої чверті 17 – початку 18 ст. (чиновники, військові) й іноземці на службі московських царів: це класичні щоденники, автобіографічний життєпис, а також журнали посольської місії та морського походу. Останні створювалися чиновниками, канцеляристами, які занотовували обставини подорожей різноманітних місій, військових і морських походів. Це був своєрідний звітний документ для влади, який поєднував риси діловодного документа та мандрівних записок як джерела особового походження: їхній зміст не обмежувався фіксацією фактів, відбиваючи особисті враження авторів під час подорожі, зокрема щодо природи, населення, пригод, що траплялися в дорозі. Такі журнали є типовими для 17 – перших десятиліть 18 ст.[1]

«Статейний список стольника Василія Тяпкіна і дяка Нікіти Зотова, посольства до Криму у 1680 році...»[2] – журнал посольської місії московського царя до кримського хана Мурат-Гірея, результатом якої стало укладення Бахчисарайського договору: посли мали відзвітувати про обставини подорожі, перебування в країні та результати перемовин. Місію очолювали стольник Василій Тяпкін і дяк Посольського приказу Нікіта Зотов. М. Мурзакевич, який підготував журнал до публікації, наголошує на тому, що автором «Статейного списку...» є саме Н. Зотов, хоча текст написаний різними почерками[3]. Журнал

[1] *Лихачев Д.С.* Повести русских послов как памятники литературы. *Путешествия русских послов XVI-XVII вв.* Ленинград: Изд. АН СССР, 1954. С. 320, 346; *Тартаковский А.Г.* Русская мемуаристика XVIII – первой половины XIX в. Москва: Наука, 1991. С. 36; *Шевчук В.* Про малі українські діяруші як історико-літературні пам'ятки. *Малі українські діяруші XVII-XVIII ст. /* упоряд. *В. Шевчук*. Київ: Кліо, 2015. С. 27-28, 30-31.

[2] Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова, посольства в Крым в 1680 году, для заключения Бахчисарайского договора. Одесса: В Городской Типографии, 1850. 303 с.

[3] *Мурзакевич Н.* Предисловие. *Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова, посольства в Крым в 1680 году, для заключения Бахчисарайского договора*. Одесса: В Городской Типографии, 1850. С. V-VI.

CC BY 4.0

являє собою щоденні записки з описанням шляху до Криму і назад, перебування у Криму та перемовин з кримським ханом. Для нас цікавими є записи за вересень-жовтень 1680 р., які містять докладну інформацію про пересування посольства Муравським шляхом («безстрашно і прямо до Криму»[4]), що робить їх цінним джерелом для вивчення придніпровських і приазовським степів останньої чверті 17 ст.

Мемуарні твори учасників Азовських походів 1695 і 1696 років Івана Желябузького та Бориса Куракіна типові для російського суспільства кінця 17 – початку 18 ст.[5]: написані представниками дворянської верхівки, близькими до двору, висвітлюють переважно події внутрішнього та зовнішньополітичного життя («зовнішньоподієві» стосовно автора, особистість якого в оповіданні майже не проявляється), тому у змісті превалюють записи про придворні інтриги, військові кампанії тощо. Через це їх важко розмежувати із «журналами» відомчого призначення, про які йшлося вище. За манерою та стилем як «Денні записки І.А. Желябузького», так і «Життя князя Бориса Івановича Куракіна» нагадують літописні оповідання, що відбиває вплив літописного жанру на ранню російську мемуаристику[6].

Важливу інформацію для вивчення історії Північного Приазов'я та степового Придніпров'я містить щоденник Патрика Гордона, військового, що був на службі московських царів і брав участь у Кримських (1687 і 1689 років) та Азовських (1695 і 1696 років) походах[7]. П. Гордон належав до аристократичної шотландської родини, але як молодший син не міг розраховувати ані на титул, ані на спадок, тому змушений був забезпечувати себе статками самостійно, ставши військовим найманцем у двадцять років. Виявивши організаторські здібності та вміння навчатися, Гордон спромігся зробити непогану військову кар'єру. Більшу частину свого життя та професійної військової діяльності – 38 років (1661-1699 рр.) – він провів у Московській державі: дослужився до генеральського звання, двічі одружився, заробив статки, а також став безпосереднім учасником і свідком важливих історичних подій, зокрема військових кампаній на території України та Північного Приазов'я[8].

Гордон обертався у владних колах, вів активне світське життя, листувався з багатьма кореспондентами з інших країн, отже, був обізнаний у ситуації в Московській державі та за кордоном, його цінували як досвідченого і добросовісного професіонала. Це відбилося у щоденнику, що містить ретельну, втім часто досить лаконічну фіксацію подій його життя протягом 64 років (1635-1699 рр.). Повний текст щоденника П. Гордона, який перекладався

[4] Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова... С. 9.

[5] Дневные записки И.А. Желябужского /коммент. *Д.И. Языкова*. *Русский архив.* 1910. Кн. 3. Вып. 9. С. 5-154; Жизнь князя Бориса Ивановича Куракина им самим написанная, 1676 – июля 20-го 1709 гг. *Архив кн. Ф.А. Куракина. Кн. I. Бумаги князя Бориса Ивановича Куракина. 1676-1727*. Санкт-Петербург: Типография В.С. Балашова, 1890. С. 241-287.

[6] *Тартаковский А.Г.* Русская мемуаристика XVIII – первой половины XIX в.... С. 30, 35, 39-45.

[7] Diary of General Patrick Gordon of Auchleuchries 1635-1699: Vol. 4: 1684-1689. Aberdeen: Aberdeen University Press, 2013. 364 p.; Diary of General Patrick Gordon of Auchleuchries 1635-1699: Vol. 5: 1690-1695. Aberdeen: Aberdeen University Press, 2013. 569 p. Diary of General Patrick Gordon of Auchleuchries 1635-1699: Vol. 6: 1696-1698. Aberdeen: Aberdeen University Press, 2016. 271 p.

[8] *Брикнер А.* Патрик Гордон и его дневник. Санкт-Петербург: Типография В. Балашова, 1878. С. 6-10; *Bushkovitch P.* Patrick Gordon and Peter I, 1690-1698: Favorites and foreign policy. *Cahiers du monde russe* [Online]. 2022. № 63/2. P. 344. DOI: https://doi.org/10.4000/monderusse.13183

CC BY 4.0

та вивчався з початку 18 ст., був виданий Абердинським університетом у 2009-2016 рр. Він є цінним джерелом не тільки з історії Московії, оскільки демонструє досить неупереджений погляд на життя російського суспільства 17 ст.[9], але й з історії Північного Приазов'я. До того ж, як відзначають видавці щоденника, Гордон під час своїх подорожей ретельно записував назви всіх географічних об'єктів аж до невеликих хуторів і струмків, як їх вимовляли місцеві жителі, хоча їхній переклад з англійської викликає труднощі[10].

Подібний до посольського журналу характер має уривок з похідного журналу віце-адмірала Корнеліуса Крейса (Крюйса), відомого мореплавця норвезького походження на службі Петра I, що містить щоденні записи першого морського походу російського флоту з Воронежу через Азов і Таганрог до турецької Керчі. Текст, опублікований у 1850 р., є перекладом з втраченого оригіналу голландською мовою. «Екстракт із журналу, отриманого від пана віце-адмірала Крейса», як і статейний список посольської місії, поєднує риси діловодного документа та джерела особового походження: щоденна фіксація руху флотилії поєднується з особистими враженнями, іноді досить емоційними. Журнал містить дотичну до теми дослідження, але важливу інформацію, оскільки К. Крейс, окрім керівництва будівництвом російського флоту у Воронежі 1698-1702 рр., займався картографічними роботами. Він склав точну карту Азовського моря та горловини Дону, за допомогою якої можна було проводити російський флот через мілководне Азовське і далі у Чорне море[11].

Історіографія проблеми охоплює розвідки джерелознавчого характеру, перші з яких пов'язані з публікацією зазначених мемуарних творів у 19 ст.: вступні статті та коментарі М. Мурзакевича до посольського журналу, Д. Язикова – до денних записок І. Желябузького, М. Семевського – до життєпису князя Б. Куракіна, П. Майкова – до російськомовного перекладу щоденника П. Гордона, а також його дослідження А. Брикнером[12]. Дотичною до них є біографія віце-адмірала К. Крейса (Крюйса), написана В. Берхом[13].

У цих працях, окрім дослідження походження та змісту творів, робиться наголос на відданості авторів російським царям, зокрема Петру I, їх внеску у завойовницьку політику Російської імперії поряд з обґрунтуванням її права на приєднання Причорномор'я, Приазов'я та Криму. Промовистою у цьому сенсі є передмова М. Мурзакевича до «Статейного списку...»: «Зотов..., як державна людина, першим показав майбутньому повелителю Росії (Петро І. – *авт.*) на можливість поширити володіння Росії на південь, поближче до Криму»[14].

---

[9] *Брикнер А.* Патрик Гордон и его дневник... С. 1; *Bushkovitch P.* Patrick Gordon and Peter I, 1690-1698... P. 344.

[10] *Майков П.М.* Дневник Патрика Гордона. *Русская старина.* 1916. № 1. С. 136; Diary of General Patrick Gordon of Auchleuchries 1635-1699: Vol. 6: 1696-1698... C. 26.

[11] *Крейс К.И.* Экстракт из журнала, держанного от господина вице-адмирала Крейса, на пути из Москвы на Воронеж, с Воронежа в Азов, на Таганрог и к Керчи, а оттуды паки назад к Азову. 1699 г. / пер. *П. Ларионова. Записки Гидрографического департамента Морского министерства.* 1850. Ч. 8. С. 367-394; *Берх В.Н.* Жизнеописание российского адмирала К.И. Крюйса. Санкт-Петербург: В типографии Н. Греча, 1825. С. 5-6.

[12] *Мурзакевич Н.* Предисловие... С. III-VI; *Языков Д.И.* Предисловие. *Русский архив.* 1910. Кн. 3. Вып. 9. С. 5-6; *Семевский М.С.* Предисловие. *Архив кн. Ф.А. Куракина. Кн. I. Бумаги князя Бориса Ивановича Куракина. 1676-1727.* Санкт-Петербург: Типография В.С. Балашова, 1890. С. XV-XXIV; *Майков П.М.* Дневник Патрика Гордона... С. 129-140; *Брикнер А.* Патрик Гордон и его дневник... 192 с.

[13] *Берх В.Н.* Жизнеописание российского адмирала К.И. Крюйса...

[14] *Мурзакевич Н.* Предисловие... С. V.

CC BY 4.0

В радянській історіографії посольським журналам присвячено окрему розвідку Д. Ліхачова, аналізу російської мемуаристики – монографію А. Тартаковського[15].

З-поміж сучасних досліджень відзначимо докладний аналіз щоденника П. Гордона, поданий у статті П. Пушковіча[16], а також розвідку В. Шевчука, присвячену українським діаріушам, зокрема, канцелярським[17]. З точки зору історії міжнародних відносин, джерела, що були опубліковані на сторінках «Записок Одеського товариства історії та старожитностей», проаналізував і визначив їх дослідницький потенціал О. Тригуб[18].

До дослідження також залучено праці з історії Степової України, автори яких акцентують увагу на взаємодії різних сил у регіоні, подіях на території Північного Приазов'я, а також використовують як джерела згадані вище мемуарні твори[19].

Виклад основного матеріалу. Північне Приазов'я в останній чверті 17 ст. було порубіжною зоною між Кримським ханством і Московським царством, частиною якого були запорізькі землі. За відсутності чітко визначених сталих кордонів ця територія (як частина Степового Кордону) була місцем проникнення і контактів «рухливого населення» різного походження: українських і донських козаків, кримських татар, ногайців[20]. У цьому регіоні одночасно зіткнулися геополітичні інтереси Московії й Османської Порти, внаслідок чого він став театром активних військових дій.

У 1680-ті рр. Московська держава почала як дипломатичними, так і військовими засобами активні дії, спрямовані проти турецько-татарського володарювання у Північному Причорномор'ї та Приазов'ї, що диктувалося політикою Священної Ліги, до якої Москва

[15] *Лихачев Д.С.* Повести русских послов как памятники литературы. *Путешествия русских послов XVI-XVII вв.* Ленинград: Изд. АН СССР, 1954. С. 320-346; *Тартаковский А.Г.* Русская мемуаристика XVIII – первой половины XIX в. Москва: Наука, 1991. 288 с.

[16] *Bushkovitch P.* Patrick Gordon and Peter I, 1690-1698: Favorites and foreign policy…

[17] *Шевчук В.* Про малі українські діяруші як історико-літературні пам'ятки… С. 7-50.

[18] *Тригуб О.* Міжнародні зв'язки Південної України: джерела на сторінках часопису «Записки Одеського товариства історії та старожитностей». *Історичний архів. Наукові студії.* 2012. Вип. 8. С. 164-169.

[19] *Заруба В.* Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2003. 462 с.; *Пірко В.О.* Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст. Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. 224 с.; *Грибовський В.* Ногайські орди Північного Причорномор'я у XVIII – на початку XIX століття: дис… канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький національний ун-т. Запоріжжя, 2006. 242 арк.; *Чухліб Т.* Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500-1700 років. Київ: КМА, 2010. 446 с.; Лицарі Дикого Поля. Плугом і мушкетом: Український шлях до Чорного моря / авт. кол.: О. *Бачинська, Т. Вінцковський, В. Грибовський, Н. Діанова, А. Домановський, М. Майоров, В. Маслійчук, Б. Черкас, О. Шишко*; упоряд. *К. Галушко*. Харків, 2016. 352 с.; *Станіславський В.* Сухопутний торгівельний шлях через українські землі до Туреччини і спроби Москви вивести свої судна на Чорне море: позиції та методи діяльності російської дипломатії. *Соціополітичний простір ранньомодерної України: Історичні нариси*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. С. 343-367; Між конфронтацією та взаємодією: українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVII – першій половині XX ст. / авт. кол.: *В. Брехуненко, В. Грибовський, Ю. Мицик* та ін. Київ: ІУАД, 2018. 344 с.; *Єльников М.В.* Локалізація гідроніма Овечі Води і перспективи археологічних досліджень. *Вісник гуманітарних наук*. 2025. № 13. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17792022; *Boeck B.J.* When Peter I Was Forced to Settle for Less: Coerced Labor and Resistance in a Failed Russian Colony (1695-1711). *The Journal of Modern History*. 2008. Vol. 80. No. 3. P. 485-514. DOI: https://doi.org/10.1086/589589

[20] Між конфронтацією та взаємодією: українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVII – першій половині XX ст.… С. 14.

CC BY 4.0

приєдналася у 1686 р. Утім йшлося і про власні цілі – вихід до Чорного моря[21]. Упродовж російсько-турецьких війн 1676-1681 рр. і 1686-1700 рр. у причорноморських і приазовських степах пересувалися армії, велися бойові дії. За їхнім підсумком укладалися договори, визначалися державні кордони. Паралельно відбувалося поступове заселення й освоєння північної частини регіону, у чому першочергове значення грали українські козаки[22].

Автори залучених до дослідження мемуарних творів приділяють увагу декільком сюжетам, серед яких цікавими для нас є описи природних умов, згадки про населення, шляхи сполучення та населені пункти, а також опис військових дій як вияв політичних намірів і діяльності різних держав у Північному Приазов'ї.

Описуючи подорож посольської місії 1680 р. до Криму, автори «Статейного списку...» подають докладну інформацію щодо річок (Берестова, Орель, Тернівка, Самара, Кінські Води, Овечі Води, Молочна), через які посольство мусило переправлятися, а також ландшафту, що являв собою чергування степових, часто випалених, і лісових зон, річкових долин[23]. Особливістю записок є характеристика природних ресурсів маршруту з акцентом на можливість і достатність їх використання на випадок пересування армії: першочергова увага приділяється наявності води, дров і кормів для коней. Так, щодо району у верхів'ї р. Берестова автори занотували: «Місце ж те забезпечується для великих ратних людей кінським кормом, водою та дровами». Дійшовши до р. Самари вони зазначають, що: «Відомо нехай буде надалі тим, хто ходитиме тим шляхом, як послам, так і ратним людям... діброви й інші дров'яні угіддя... закінчилися. А від того стану... до Криму, по річках і річечках і по долинах є багато верболозів і тернів, де звіра, птаства й риби є безліч. І за потреби без великих затримок великим ратям дровами запастися можливо». Для подальшого переходу до Криму радять запастися дровами, адже «перехід тижневий і прямий, і гладкий», забезпечений кормами та звіром, «людям на поживу є всього доволі»[24].

Відомостям посольського журналу суголосні щоденникові записи П. Гордона, який рухався з московським військом цим самим шляхом у Кримських походах 1687 і 1689 рр. Поряд з інформацією про стан і забезпечення військових частин, що були під його командуванням, спілкування з московськими й українськими (гетьманськими) військовими чинами, свята й обіди, Гордон скрупульозно фіксує природні особливості шляху, яким пересувалося військо. Характеризуючи ландшафт (поля, долини, байраки), річкові переправи (через Оріль з притоками, Самару, Кінські Води тощо), він передусім звертає увагу на достатність для війська та якість води, трави та дров. Зокрема 12 червня 1687 р. біля р. Кінські Води «була хороша трава, мало лісу та дуже шкідлива вода», а вже 13 червня «ми бачили..., що все перед нами згоріло, і навіть тоді все було в легкому полум'ї або диміло», 14-15 червня військо рухалося через «випалені поля, дуже засмучені пилом та його огидним запахом, і навіть відтоді, як ми перетнули річку Самара, нам дуже дошкуляв пил, який був дуже шкідливим як для людей, так і для коней»[25].

[21] *Заруба В.* Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах... С. 342; *Станіславський В.* Сухопутний торгівельний шлях через українські землі до Туреччини і спроби Москви вивести свої судна на Чорне море... С. 344; *Bushkovitch P.* Patrick Gordon and Peter I, 1690-1698... С. 343.
[22] *Пірко В.О.* Заселення і господарське освоєння Степової України... С. 38.
[23] Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова... С. 14-26.
[24] Ibid. С. 14, 16, 17.
[25] Diary of General Patrick Gordon of Auchleuchries 1635-1699: Vol. 4: 1684-1689... С. 175, 177-179.

CC BY 4.0

Ретельно П. Гордон занотував і подробиці шляху московської армії до Азова та назад у походах 1695 та 1696 рр. (три рази суходолом й один раз водою – рікою Дон). Знову ж таки основну увагу було зосереджено на оцінці ландшафту, зручності переправ через ріки та наявності дров, кормів і води. Нас цікавлять відомості, що наводить автор про р. Сіверський Донець і його притоки. Рухаючись на Азов навесні-влітку 1695 р., П. Гордон зі своїми частинами 25 травня нижче р. Хопер переправився на правий берег Дону, 9 червня в районі лівої притоки Сіверського Донця р. Бистрої перетнув Донець, далі його праву притоку р. Кундрючу і знову вийшов на р. Дон. Свій шлях він описує як переправи через дрібні річки та струмки, озера та «численні болотисті проходи», пагорби та глибокі долини, в яких вдалося вполювати декількох кабанів[26]. Серед іншого Гордон розповідає про місцину на березі р. Бистра, яку козаки називали Кам'яний Ринок, «що являла собою велике каміння або скелі, встановлені чи розміщені безладно,... і здавалися нам схожими на уламки стін зруйнованого міста». Йдеться про скелясті річкові береги, характерні для Донецького кряжу, як і яружно-балковий рельєф, згаданий вище. Скелі на березі Бистрої нагадали автору Стоунхендж, «що знаходиться на рівнині Солсбері»[27].

Після взяття Азову, 26-27 липня 1696 р. Гордон брав участь разом із Петром I в обстеженні «кримського берега» (північного) Азовського моря з метою будівництва міста та гавані, після чого відзначив: «Оглянувши розташування та зручності обох місць, більшість висловила думку, що перше (в районі мису Таганрог, у Гордона – Tagana-Rogue. – *авт.*) було найкращим: висота, кам'янистий ґрунт, глибина озера (Гордон називає Азовське море озером. – *авт.*) просторість місця для гавані, а також невеликий струмок з цілющою водою... Увечері ми повернулися на човні до цього місця і провели там всю ніч із звичайними зручностями, оскільки ніч була холодною, замість ліжка була вузька лавка, а їсти й пити було мало»[28].

Повертався з Азова генерал Гордон і у жовтні 1695 р., й у серпні 1696 р. одним шляхом: переправлявся через Дон у районі його рукава Аксай з притокам Тузлів (Тузлова), Керчік, далі через праву притоку Сіверського Дінця р. Кундрючу (у 1696 р. також через р. Кам'янку та р. Вільшанку), через Сіверський Донець і його ліві притоки Деркул, Євсуг, Айдар, Оскіл. У такий спосіб він виходив до міста Валуйки на лівій притоці Осколу р. Валуй (Валуйка)[29]. Шлях, яким рухався П. Гордон, підтверджується записами у денних записках І. Желябузького, який докладно зупинився на обставинах другого Азовського походу, а також згадками про повернення з невдалого Азовського походу 1695 р. у життєписі князя Б. Куракіна[30].

З огляду на згадані вище особливості описання шляху в щоденнику П. Гордона – із наголосом на наявність ресурсів для армії або будівництво укріплень – привертає увагу оцінка р. Деркул та її правої притоки Чугінки: «...я побачив, що це пагорб, крутий з усіх боків, хоча з північного заходу схил був пологим (місцями більш, місцями менш зручним

[26] Diary of General Patrick Gordon of Auchleuchries 1635-1699: Vol. 5: 1690-1695... С. 378-382.
[27] Ibid. С. 379; *Заставний Ф.Д.* Географія України: у 2-х т. Львів: Світ, 1994. С. 73.
[28] Diary of General Patrick Gordon of Auchleuchries 1635-1699: Vol. 6: 1696-1698... С. 56.
[29] Diary of General Patrick Gordon of Auchleuchries 1635-1699: Vol. 5: 1690-1695... С. 440-446; Diary of General Patrick Gordon of Auchleuchries 1635-1699: Vol. 6: 1696-1698... С. 59-60, 63-65.
[30] Дневные записки И. А. Желябужского... С. 48; Жизнь князя Бориса Ивановича Куракина им самим написанная... С. 286.

CC BY 4.0

для підйому чи спуску); з північного боку його огинає річка Чугінка (у Гордона – Czugina. – *авт.*), а з південного – струмок. Нагорі розкинулася велика рівнина, що простягається зі сходу на захід приблизно на 300 сажнів; ширина її нерівномірна: у найширшому місці – 100 сажнів. Жодних ознак того, що тут колись жили люди, немає: нагорі височіють лише два невеликі пагорби, а інших слідів поселення чи житла не виявлено. На північному схилі росте густий ліс, поодинокі дерева є й у долині, що спускається на південь; навколо – великі луки. Річка Деркул хоч і несудноплавна, та багата на рибу; ґрунти тут родючі, а місцевість щедро обдарована природними багатствами. Утім, оскільки це дика, пустельна місцина, де немає ні шляхів сполучення, ні нагальної потреби у заснуванні поселення (хіба що для розселення надлишку населення чи створення продовольчого складу для армій, що рухаються цим шляхом), це місце, ймовірно, залишиться незаселеним»[31].

Щоденник серед іншого містить цікаву інформацію щодо погодних умов, за яких генерал Гордон змушений був вести свою армію приазовськими степами. Він розповідає про дуже важке повернення після невдалого Азовського походу 1695 р. за вкрай несприятливої погоди. Привертає увагу запис 12 жовтня 1695 р.: «Оскільки вночі були сильний мороз, сніг і буревійна погода, а частину припасів, узятих у дорогу, уже було витрачено, і бачачи, що інші війська уповільнюють свій марш, я послав назад по додаткові припаси, намет та інші необхідні речі на зиму (бо спочатку взяв із собою якомога менше)». Така ж морозна погода була і 13 жовтня. 16–17 жовтня Гордон пише про неприємну холодну погоду, мокрий сніг і вітер в обличчя, 26, 30, 31 жовтня – про великий мороз і сніг, бурхливий вітер. Це разом із відсутністю дров і води спричинило загибель частини солдатів. Відомості Гордона підтверджує інший учасник походу – князь Борис Куракін: «а під час відступу, коли йшли степом, від великого холоду багато хто помирав»[32].

Привертають увагу авторів мемуарних творів шляхи сполучення, селища, будівлі, їхні залишки. Автори «Статейного списку…» відзначають у верхів'ї р. Кінські Води «Стан і шлях свіжих кінних і піших людей, а також обозних від Запорожжя до Тору або до Дону, у вісім рядів», а також кам'яні споруди татарського «старожитного поселення», які розвалилися від давності. Залишки старих татарських селищ бачили мандрівники і на річці Овечі Води «на придатних і гарних місцях»[33]. Наголос знову ж таки робиться на подальшому використанні армією «якщо… відбудеться похід на Крим, …у тому місці пристойно для полегшення запасів і перешкоджання шляху бусурманів у Русь, град земляний улаштувати й усякими укріпленнями зміцнити… і міцно тримати». Загалом вони, з огляду на стратегічну значущість і зручність розташування на притоках Дніпра, а також забезпеченість ресурсами, пропонують побудувати фортеці з гарнізонами і запасами не тільки на Кінських та Овечих Водах, а також на Самарі й Орелі[34].

У 1688 р., після невдалого першого Кримського походу, в гирлі Самари було збудовано Новобогородицьку фортецю, що мала земляне укріплення довжиною в

[31] Diary of General Patrick Gordon of Auchleuchries 1635–1699: Vol. 6: 1696–1698… С. 64.
[32] Diary of General Patrick Gordon of Auchleuchries 1635–1699: Vol. 5: 1690–1695… С. 442, 444, 446; Жизнь князя Бориса Ивановича Куракина им самим написанная… С. 251.
[33] Статейний список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова… С. 18–19.
[34] Ibid. С. 20–22.

CC BY 4.0

4 версти[35]. П. Гордон, готуючись до другого Кримського походу у березні 1689 р., сформулював свої міркування щодо побудови цілої низки фортів на шляху, яким рухатиметься військо «у зручних місцях на переправах через річки», які, ймовірно, виклав князю В. Голіцину, але їх не було враховано[36].

Зазначимо також, що у статейному списку двічі згадується шлях на Тор – накочений із Запоріжжя та безводний і довгий з Криму[37]. Це вказує на важливу роль, яку в останній чверті 17 ст. відігравали соляні промисли, розташовані на Торських соляних озерах (територія сучасної Донеччини). За даними В. Пірка, у 1670-ті рр. сюди за сіллю протягом року приїздило до 10 тис. чумаків[38].

Описання подорожі Муравським шляхом у статейному списку супроводжується постійними згадками про небезпеку, яку становили напади «злодійських козаків, кримських і ногайських татар і калмиків...». Це призводило до того, що на стоянках мандрівники «усю ніч перебували без сну, остерігаючись... розбійницького нападу». Район р. Молочної та її приток автори взагалі називають «найбільш причинним злодійським» місцем, де «безперестанно виходять з Азовського степу і з Дону калмики, із Запорожжя козаки, а з Криму та від ногайських татар». Загалом, характеризуючи Муравський шлях як «рямий і близький, і кормами, і водами, і всілякими угіддями здатний», автори статейного списку наголошують, що без супроводу їхати ним небезпечно[39].

Відомості, що наводять автори статейного списку, вказують на те, що у другій половині 17 ст. приазовські степи не мали стабільного населення, залишаючись, за твердженням В. Грибовського, транзитним коридором міграцій для ногайців, які через тиск запорізького та донського козацтва відмовились від повного циклу кочування, перманентно пересуваючись між Чорним і Каспійським морями або гуртуючись під захистом турецьких фортець, зокрема Азову[40]. Відомості про те, що на ріках можна зустріти чимало рибалок, «а в терниках і тальниках камишників і звіринних промисловців» підтверджують активне використання цих територій відхідниками – козаками із Запоріжжя та Слобожанщини[41]. Записки посольської місії також засвідчують існування тут феномену степового здобичництва, притаманного як кримським татарам і ногайцям, так і українським козакам, що мало як економічні причини (екстенсивний характер господарства, нестабільність), так і соціальні сенси[42].

Щоденники П. Гордона, І. Желябузького, життєпис Б. Куракіна, прямо й опосередковано розповідають про пересування територією Приазов'я значних військових сил, які брали участь у Кримських та Азовських походах – московська армія, українські

[35] *Заруба В.* Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах... С. 350-351; Diary of General Patrick Gordon of Auchleuchries 1635-1699: Vol. 4: 1684-1689... С. 248.
[36] Ibid. С. 238-239; *Брикнер А.* Патрик Гордон и его дневник... С. 66.
[37] Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова... С. 18, 21.
[38] *Пірко В.О.* Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст... С. 104-108.
[39] Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова... С. 15-18, 23-24, 27.
[40] *Грибовський В.* Ногайські орди Північного Причорномор'я у XVIII – на початку XIX століття... С. 79-81; Лицарі Дикого Поля. Плугом і мушкетом... С. 172.
[41] Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова... С. 27; *Пірко В.О.* Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст... С. 102-104.
[42] Між конфронтацією та взаємодією: українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVII – першій половині XX ст. ... С. 61-69.

CC BY 4.0

козацькі загони («гетьманські козаки») та донські козаки в її складі, кримські татари, ногайці, турецька армія в Азові, козацький і турецький флот в Азовському морі[43]. Зокрема, щоденник П. Гордона у травні 1689 р. фіксує сутички московського війська з татарськими загонами у приазовських степах поблизу Перекопу, які знаменували невдале завершення другого Кримського походу; у травні 1696 р. П. Гордон та І. Желябузький повідомляють про знищення козаками в Азовському морі турецького флоту, який йшов до Азову[44].

Усе це є свідченням того, що в останній чверті 17 ст. Приазов'я та Азовське море (як і загалом Північне Причорномор'я) входили до кола зовнішньополітичних інтересів Московії та використовувалися як плацдарм для розгортання військових сил, будівництва фортець та укріплень. Підтвердженням цього також є повідомлення Б. Куракіна та віце-адмірала К. Крейса (Крюйса) про перший морський похід російського флоту з Воронежа Доном через Азов і Таганрог до Керчі в 1699 р., який відбувся на тлі наполегливих (але марних) дипломатичних зусиль Москви отримати Керч. У журналі Крейса, окрім опису обставин походу, ріки Дон, згадок про багате на рибу Азовське море, привертає увагу настрій і зухвала поведінка російських царедворців на чолі з Петром I, які відверто провокували турецьких очільників Керчі на конфлікт («уроджена бундючна надмірність» російської знаті за влучним зауваженням В. Шевчука)[45].

Висновки. Очевидцями, що занотували свої враження під час перебування на теренах Північного Приазов'я та суміжних територіях в останній чверті 17 ст., були учасники офіційних місій і військових походів: росіяни й іноземці європейського походження, що перебували на службі у московської влади. Їхні мемуарні твори (щоденники, життєпис, посольський і похідний журнали) охоплюють широке коло різноманітної інформації, зокрема, містять відомості про північно-приазовській регіон. На їх характер вплинув службовий статус авторів та обставини подорожей.

Оскільки шляхи посольської місії та військових походів пролягали або західною частиною приазовських степів, або міжріччям Сіверського Дінця й Дону та Східним Приазов'ям, основна інформація стосується саме цих територій, утім вона дає змогу скласти уявлення про регіон і події, що відбувалися на його теренах. Попри лаконічність записів, повідомлення різних авторів загалом збігаються у характеристиці шляхів, якими вони пересувалися, військових дій, учасниками яких були. Їхню увагу привернули природні умови, ландшафт місцевості, залишки поселень, описання яких було пов'язане із суто практичними міркуваннями: як джерело ресурсів для армії або місце побудови укріплень.

Походження та зміст повідомлень мемуаристів вказують на те, що в останній чверті 17 ст. Північне Приазов'я з його ресурсами розглядалося як плацдарм для розгортання московських військ на шляху до завоювання Криму та виходу до Азовського та Чорного морів.

---

[43] Diary of General Patrick Gordon of Auchleuchries 1635-1699: Vol. 4: 1684-1689… С. 178, 245-246; Diary of General Patrick Gordon of Auchleuchries 1635-1699: Vol. 5: 1690-1695… С. 384, 388, 441; Diary of General Patrick Gordon of Auchleuchries 1635-1699: Vol. 6: 1696-1698… С. 30-31; Дневные записки И.А. Желябужского… С. 37-47.

[44] Diary of General Patrick Gordon of Auchleuchries 1635-1699: Vol. 4: 1684-1689… С. 245-246; Diary of General Patrick Gordon of Auchleuchries 1635-1699: Vol. 6: 1696-1698… С. 35; Дневные записки И.А. Желябужского… С. 37.

[45] Жизнь князя Бориса Ивановича Куракина им самим написанная… С. 257; *Крейс К.И.* Экстракт из журнала, держанного от господина вице-адмирала Крейса… С. 367-394; *Станіславський В.* Сухопутний торгівельний шлях через українські землі до Туреччини і спроби Москви вивести свої судна на Чорне море… С. 345; *Шевчук В.* Про малі українські діяруші як історико-літературні пам'ятки… С. 29.

CC BY 4.0

Докладна інформація про пересування армій і військові дії є свідченням активного залучення цього регіону до геополітичних конфліктів Московського царства й Османської Порти.

Заява про відсутність конфлікту інтересів. Автор підтверджує відсутність будь-якого реального чи потенційного конфлікту інтересів, зокрема фінансового, інституційного або особистого характеру, що міг би вплинути на підготовку, рецензування та публікацію цієї статті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

Diary of General Patrick Gordon of Auchleuchries 1635-1699: Vol. 4: 1684-1689. Aberdeen: Aberdeen University Press, 2013. 364 p.

Diary of General Patrick Gordon of Auchleuchries 1635-1699: Vol. 5: 1690-1695. Aberdeen: Aberdeen University Press, 2013. 569 p.

Diary of General Patrick Gordon of Auchleuchries 1635-1699: Vol. 6: 1696-1698. Aberdeen: Aberdeen University Press, 2016. 271 p.

Дневные записки И. А. Желябужского / коммент. **Д.И. Языкова**. *Русский архив.* 1910. Кн. 3. Вып. 9. С. 5-154.

Жизнь князя Бориса Ивановича Куракина им самим написанная, 1676 – июля 20-го 1709 гг. *Архив кн. Ф. А. Куракина. Кн. I. Бумаги князя Бориса Ивановича Куракина. 1676-1727.* Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашова, 1890. С. 241-287.

Крейс К.И. Экстракт из журнала, держанного от господина вице-адмирала Крейса, на пути из Москвы на Воронеж, с Воронежа в Азов, на Таганрог и к Керчи, а оттуды паки назад к Азову. 1699 г. / пер. **П. Ларионова**. *Записки Гидрографического департамента Морского министерства*. 1850. Ч. 8. С. 367-394.

Статейний список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова, посольства в Крым в 1680 году, для заключения Бахчисарайского договора. Одесса: В Городской Типографии, 1850. 303 с.

Література

Boeck B.J. When Peter I Was Forced to Settle for Less: Coerced Labor and Resistance in a Failed Russian Colony (1695-1711). *The Journal of Modern History*. 2008. Vol. 80. No. 3. P. 485-514. DOI: https://doi.org/10.1086/589589.

Bushkovitch P. Patrick Gordon and Peter I, 1690-1698: Favorites and foreign policy. *Cahiers du monde russe* [Online]. 2022. № 63/2. P. 337-366. DOI: https://doi.org/10.4000/monderusse.13183

Берх В.Н. Жинеописание российского адмирала К. И. Крюйса. Санкт-Петербург: В типографии Н. Греча, 1825. 88 с.

Брикнер А. Патрик Гордон и его дневник. Санкт-Петербург: Типография В. Балашова, 1878. 192 с.

Грибовський В. Ногайські орди Північного Причорномор'я у XVIII – на початку XIX століття: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький національний ун-т. Запоріжжя, 2006. 242 арк.

Єльников М.В. Локалізація гідроніма Овечі Води і перспективи археологічних досліджень. *Вісник гуманітарних наук*. 2025. № 13. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17792022

Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2003. 462 с.

Заставний Ф.Д. Географія України: 2-х т. Львів: Світ, 1994. 472 с.

Лихачев Д.С. Повести русских послов как памятники литературы. *Путешествия русских послов XVI–XVII вв*. Ленинград: Изд. АН СССР, 1954. С. 320-346.

Лицарі Дикого Поля. Плугом і мушкетом: Український шлях до Чорного моря / авт. кол.: **О. Бачинська, Т. Вінцковський, В. Грибовський** та ін.; упоряд. **К. Галушко**. Харків, 2016. 352 с.

Майков П.М. Дневник Патрика Гордона. *Русская старина.* 1916. № 1. С. 129-140.

Між конфронтацією та взаємодією: українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVII – першій половині XX ст. / авт. кол.: **В. Брехуненко, В. Грибовський, Ю. Мицик** та ін. Київ: ІУАД, 2018. 344 с.

Мурзакевич Н. Предисловие. *Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова, посольства в Крым в 1680 году, для заключения Бахчисарайского договора*. Одесса: В Городской

CC BY 4.0

Типографии, 1850. С. III–VI.

Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст. / Український культурологічний центр. Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. 224 с.

Семевский М.С. Предисловие. *Архив кн. Ф. А. Куракина. Кн. I. Бумаги князя Бориса Ивановича Куракина. 1676–1727*. Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашова, 1890. С. XV–XXIV.

Станіславський В. Сухопутний торгівельний шлях через українські землі до Туреччини і спроби Москви вивести свої судна на Чорне море: позиції та методи діяльності російської дипломатії. *Соціополітичний простір ранньомодерної України: Історичні нариси*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. С. 343-367.

Тартаковский А.Г. Русская мемуаристика XVIII – первой половины XIX в. Москва: Наука, 1991. 288 с.

Тригуб О. Міжнародні зв'язки Південної України: джерела на сторінках часопису «Записки Одеського товариства історії та старожитностей». *Історичний архів. Наукові студії: збірник наукових праць.* 2012. Вип. 8. С. 164-169.

Чухліб Т. Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500-1700 років. Київ: КМА, 2010. 446 с.

Шевчук В. Про малі українські діяруші як історико-літературні пам'ятки. *Малі українські діяруші XVII-XVIII ст. /* упоряд. В. Шевчук. Київ: Кліо, 2015. С. 7-50.

Языков Д.И. Предисловие. *Русский архив.* 1910. Кн. 3. Вып. 9. С. 5-6.

Перше надходження – 28.09.2026
Прийнято до друку – 29.10.2026
Оприлюднено на сайті – 07.11.2026

CC BY 4.0